

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи

Матеріали III міжнародної
науково-практичної конференції,
м. Київ, 20 травня 2022 р.

21. Tanner J. Finanzwirtschaftliche Probleme der Schweiz im Zweiten Weltkrieg und deren Folgen für die wirtschaftliche Entwicklung nach 1945 // Probleme der Finanzgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts. Published by Dietmar Petzina. Berlin, 1989. P. 77–98.

22. Trachsler D. Gute Dienste — Mythen, Fakten, Perspektiven // Bulletin zur Schweizerischen Sicherheitspolitik. 2004. S. 33–64.

23. Urner K. Let's Swallow Switzerland!: Hitler's Plans Against the Swiss Confederation. Lexington Books, 2001. 256 s.

24. Печиборщ В. Ю. Контраверсійні теми в історії Швейцарської Конфедерації періоду Другої світової війни (історіографічний аналіз праць Незалежної комісії експертів Швейцарії — «Друга світова війна») // Сторінки історії. Вип. 39. 2015. С. 126–134.

25. Райнгардт Ф. Історія Швейцарії. Від початку до сьогодення. Київ: Темпора, 2013. 456 с.

БАБИН ЯР: ТРАГЕДІЯ, СПОГАДИ, СУЧАСНІ ОЦІНКИ

Ш. Ш. РАМАЗАНОВ,

кандидат історичних наук, доцент,

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Ф. Л. ЛЕВИТАС,

доктор історичних наук, професор,

Київський університет імені Бориса Грінченка

Трагічний досвід Другої світової війни залишається актуальним у сьогоденні. Гітлер і його імперія несли цивілізаційну загрозу для людства. Нацистський «новий порядок» будувався на принципах ненависті до цілих народів та етнічних груп. Плани «остаточного вирішення», які ретельно розробляли злочинці Третього Рейху, ґрунтувалися на ідеях «війни на винищення». ХХІ ст. несе страшні виклики для світу. Англійський генерал, учасник Другої світової війни Й. Джейкоп одразу після перемоги над Німеччиною писав: «Головний урок Другої світової війни зберігати пильність. Інакше нове покоління злочинців врахують помилки Гітлера і штовхнуть людство у вогнену прірву» [18, с. 3].

До проголошення незалежності України жертвовність і трагедія Бабиного Яру використовувалися в радянській ідеології виключно з агітаційно-пропагандистською метою. 80-річчя вшанування жертв нацистського геноциду в незалежній Україні продемонструвало, що ця подія стала частиною української національної пам'яті, до збереження якої долучилися євреї, українці, роми та представники громадянського суспільства.

Мета роботи — простежити, як формувалося сучасне бачення пам'яті про Бабин Яр.

Документально доведено, що в листопаді 1941 р. радянські засоби масової інформації вперше сповістили світові про масові вбивства євреїв у Києві. Від того часу такі повідомлення стали систематичними в ЗМІ, адже німецькі війська

швидко рухалися до радянської столиці. 1 січня 1942 р. Вашингтонська конференція 26 країн антигітлерівської коаліції проголосила про необхідність покарати нацистських катів за злочини проти людства й людяності. Наскільки щирими були дії сталінського керівництва, свідчать факти. 1942 р. у Ванзеї гітлерівська верхівка прийняла план «остаточного вирішення єврейського питання». А в Радянському Союзі тоді ж почала розгортатися чергова кампанія проти «єврейського засилля» в культурі та мистецтві, що викликала наступний спалах антисемітизму [11, с. 149–150]. Відомий дослідник Г. Костирченко звернув увагу на такий факт: готуючись до Вашингтонської зустрічі, керівник МЗС В. Молотов наголосив, що жертвами нацистів у Бабиному Яру в Києві, а також у Львові, Одесі й інших містах України стали переважно євреї. Але вже в наступній ноті (28 квітня 1942 р.) акценти розставлялися по іншому — від рук нацистів загинули «мирні радянські громадяни» [9, с. 226]. Так було покладено початок радянській політиці заперечення Голокосту. Після звільнення Києва від нацистів 6 листопада 1943 р. в місті запрацювала державна надзвичайна комісія з розслідування злочинів окупантів, що коїлися протягом двох років німецького «нового порядку». До складу ДНК увійшли відомі всій країні люди. Комісія встановила загибель на теренах Києва 195 тис. людей і підкреслила, що в Бабиному Яру страчено понад 100 тис. чоловіків, жінок, дітей і старих. У Сирецькому рові поруч з урвищами Бабиного Яру — понад 25 тис. мирних громадян і військовополонених [3, с. 548]. 1945 р. ще давав надії на урядове рішення спорудити пам'ятник у Бабиному Яру. Документ підписав на той час заступник Голови РНК УРСР М. Бажан [7, с. 101].

Поплічники окупантів і окремі радянські номенклатурники не цуралися відвертої брехні — євреї на Євбазі скуповують ордени та медалі, хоча на фронті їх ніхто не бачив. На маргінальному рівні досі залишаються ті, хто поширює цю версію. Коли в Україну після вигнання гітлерівців почали повертатися евакуйовані, інваліди, поранені, знедолені війною люди їх зустрічали повна байдужість і нерідко відверті знущання з боку влади. Скаргами на дії радянських чиновників була переповнена пошта Єврейського Антифашистського Комітету. Писали люди і особисто І. Еренбургу [16, с. 176].

Тільки смерть Сталіна зупинила масову депортацію євреїв у віддалені райони Сибіру, коли більшість з них мала загинути ще в дорозі [1, с. 402]. Для цих часів є важливим, беззаперечним фактом усупереч владі від осені 1946 р. на місцях масових страт киян у Бабиному Яру стали проходити стихійні мітинги в пам'ять про загиблих [7, с. 102].

Міжнародна й геополітична ситуація в світі вимагала від радянського керівництва шукати компромісів з керівництвом урядів США та Західної Європи, не відрікаючись від ворожості до єврейської держави Ізраїль на Близькому Сході. Саме такий політичний контекст змусив керівництво республіки

погодитися 1966 р. поставити в Бабиному Яру закладний камінь, де в майбутньому мав бути споруджений пам'ятник на честь радянських громадян та військовополонених солдат і офіцерів, які загинули від німецько-фашистських загарбників. Пакет Гельсінських угод, який СРСР вимушений був підписати 1975 р., вимагав від радянського керівництва дотримуватися гуманітарних норм, визнаних усім цивілізованим людством. Посилювався тиск на кремлівське керівництво з боку багатьох єврейських громад, очільники яких відігравали чималу роль у політичному та економічному житті своїх країн. Протестні настрої виявила і частина євреїв СРСР, виступаючи проти відверто антисемітської політики керівництва країни. Зрештою, 2 липня 1976 р. на Сирці урочисто відкрили монумент «Радянським громадянам і військовополоненим солдатам і офіцерам радянської армії, розстріляним німецькими фашистами під час Великої Вітчизняної війни». Керівником авторського колективу монументу був видатний український скульптор, народний художник СРСР М. Лисенко, також долучилися видатні митці О. Вітрик, В. Сухенко, А. Ігнащенко, М. Іванченко, В. Іванченков [8, с. 51, 515–516].

Після гучного відкриття монументу його включили до історико-культурних об'єктів столиці, а також до екскурсійної програми міста «Ніхто не забутий». Для екскурсиводів спеціально розробили дорожню карту маршруту, яка включила стадіон «Старт», де, за однією з версій, відбувався «матч смерті» футболістів київського «Динамо» з командою гітлерівських військових. В основі маршруту, звісно, був монумент на Сирці, який треба було оглядати з різних туристичних локацій. Спеціальний текст екскурсивода, затверджений у Київському бюро подорожей та екскурсій, рецензований у відповідних ідеологічних установах, був обов'язковий для відтворення. Акценти в розповіді ставилися на героїко-патріотичні сторінки оборони Києва, трагедію нацистського окупаційного режиму й історичну роль визволення столиці УРСР.

Головною темою були непереможність і жертвність радянських людей. Про трагедію Голокосту взагалі не згадувалося. Без наголосів підкреслювалося, що єврейство міста було однією з жертв гітлерівського режиму. Згадувати про вірш Є. Євтушенка та роман-документ А. Кузнецова «Бабин Яр» було категорично заборонено. Боротьба партноменклатури та КДБ з пам'яттю про трагедію Бабиного Яру займає особливе місце в історії. Розсекречені документи Галузевого державного архіву Служби Безпеки України (ГДА СБУ) дають можливість наочно в цьому переконатися. У 25 опублікованих документах КДБ УРСР є інформація про заходи радянських служб та МВС із боротьби з сіонізмом і «єврейським екстремізмом» у 1966–1978 рр. Директор ГДА СБУ А. Когут зазначив: «Щороку, напередодні річниці розстрілів у Бабиному Яру 29 вересня чекісти відзначали в своїх документах наявність у так званих “єврейських екстремістів” наміри вшанувати жертв Бабиного Яру, а значить використати річницю траге-

дії “з провокаційною метою” для “антигромадських проявів”. КДБ намагалося всіляко перешкодити будь-яким поминальним акціям, що не вписувалися в комуністичну ідеологію» [17]. 29 вересня 1974 р. загін радянських дружинників припинив спробу євреїв покласти до пам’ятного каменю в Бабиному Яру вінки, букети й синьо-білі стрічки з написами «Жертвам фашизму» та «Ми не забудемо. Євреї Риги і Москви» й установити дві металеві зірки Давида. Всі предмети дружинники вилучили [17]. 30 вересня 1975 р. голова КДБ УРСР В. Федорчук надіслав до ЦК КПУ інформаційне повідомлення, в якому сповіщалося, що 29 вересня 1975 р. група сіоністських екстремістів із кола «отказників» намагалися використати річницю розстрілів радянських громадян у Бабиному Яру для провокацій з метою націоналістичного й антигромадського проявів. За участю Київського міського КП України, УКГБ по Київській обл. спільно з УВС м. Києва ужито комплекс попереджувально-профілактичних і оперативних заходів, направлених на виявлення дій сіоністів у районі Бабиного Яру та запобігання цьому [6, с. 21–31].

Історик В. Гриневиц висловлює думку, що, виходячи з наведених обставин, радянське керівництво УРСР вирішило перенести відкриття монументу в Бабиному Яру на липень 1976 р., щоб віддалити подію в часі від вересневих днів під різними приводами. Науковець стверджує, що значній кількості охочих бути на урочистих подіях чинилися різноманітні перешкоди. Когось знімали з потягів, інших попереджали про можливий арешт. Попри тиск влади, десятки євреїв з різних куточків СРСР з вінками готувалися йти до Бабиного Яру і брати участь в офіційній церемонії. Однак ці групи своєчасно були затримані й направлені до відділків міліції, де їх протримали до пізнього вечора. Людей відпустили тільки тоді, коли на дворі стемніло і біля пам’ятника нікого не було. Група активістів повернулася до Москви, де показала вінки іноземним журналістам [3, с. 148].

Після Московської олімпіади 1980 р. в СРСР було відзначено нові спалахи антисемітизму в зв’язку з виїздом радянських громадян єврейської національності до США та Ізраїлю. На супротив міжнародному сіонізму в країні розпочалися заходи проти збереження пам’яті жертв Голокосту [14, с. 51–54].

Насправді залишити серед «білих плям» історії тему Голокосту і трагедії Бабиного Яру було неможливо. Тому у висвітленні проблем Другої світової війни заангажовані радянські історики часто потрапляли в курйозні ситуації. Так, 1983 р. в Москві побачив світ «Военный энциклопедический словарь», який підготували фахівці Інституту військової історії. В рубриці «Бабин Яр» було зазначено, що Бабин Яр передусім є місцем трагедії київських євреїв [5, с. 59]. Але вже 1985 р. в енциклопедії «Великая Отечественная война» Інституту військової історії зазначалося, що Бабин Яр — північна частина Києва, де гітлерівські загарбники розстріляли десятки тисяч радянських мирних громадян

(українців, євреїв, росіян) [4, с. 73]. Не залишилася поза увагою історіографії праця Т. Першиної «Фашистський геноцид на Україні 1941–1945 гг.», де авторка стверджувала, що в убивстві євреїв нацистами активно брали участь їх єдино-вірці-сіоністи [2, с. 161].

Проголошення незалежності України дало потужний поштовх для правдивої та об'єктивної оцінки трагедії Бабиного Яру. Не випадково, що вже восени 1991 р., практично через місяць після проголошення Акта державної незалежності України, на 50-річчя вшанування жертв нацистського геноциду на багатолюдному мітингу, в присутності світових міжнародних лідерів, Голова Верховної Ради України Л. Кравчук виступив з яскравою промовою. Від імені української держави і народу України він засудив тих, хто в роки Другої світової війни скоював злочини проти людства та людяності й тих, хто десятиліттями з ідеологічних міркувань замовчував правду. Майбутнє України Л. Кравчук бачив у міжнаціональному мирі й злагоді, що мали стати в основі національної політики України. 50-річчя вшанування пам'яті жертв Голокосту в Києві мало потужний міжнародний резонанс і активізувало історичні розвідки науковців.

Від осені 1991 р. державні та місцеві архіви розкрили таємниці читачам. Документи й матеріали зі сховищ підняли до читальних залів. Одним із перших дослідників Голокосту і трагедії Бабиного Яру став Голова республіканського товариства єврейської культури, письменник і громадський діяч І. Левітас (посмертно нагороджений званням Герой України. — 2021 р.). Його перу належать понад 10 книг — спеціальних досліджень з історії трагедії Бабиного Яру. Більшість цих видань підготовлено за новітніми матеріалами українських і зарубіжних архівів, спогадів багатьох свідків злочинів нацистів на теренах України, безпосередньо в Києві; в'язнів гетто й концтаборів, учасників антифашистського підпілля, Праведників народів світу та Праведників Бабиного Яру, євреїв — бійців і командирів, які брали участь у Другій Світовій війні та звільняли Україну від нацистів. І. Левітас одним з перших дослідників поставив під сумнів офіційну кількість жертв нацистського «нового порядку». Адже за німецькими документами вочевидь виникає певна суперечність. Так, у звіті оперативної групи «Ц» з Києва від 7 жовтня 1941 р. № 106 значилося, що 29 і 30 вересня 1941 р. в місті, у Бабиному Яру, страчено 33 771 єврея. Звіт про діяльність зондеркоманди 4А з Києва від 12 жовтня 1941 р. вже фіксує нову кількість страчених — загалом 51 тис. На момент вступу в Київ гітлерівські окупанти зафіксували кількість євреїв приблизно 150 000 чол. З цього приводу І. Левітас писав: «Цифри викликають сумніви. Перше: самі окупанти вважали, що в місті залишилось 150 000 євреїв. Так куди ж поділись більше ніж 100 тис. людей, якщо розстріляно було менше 34 тисяч? Припустимо, що німці могли помилитися в розрахунках, але ж не настільки» [10, с. 218]. В міркуваннях І. Левітаса є вагомий дослідницький сенс. Ще раз підкреслимо, що гітлерівські війська ввійшли в місто

19 вересня 1941 р. В усіх районах Києва було створено комендатури й поліційні осередки. Активно запрацювала агентурна мережа, служба безпеки, СД та ін. Деякі місцеві активісти допомагали окупантам складати списки комуністів, радянських активістів і особливо євреїв, що залишились у місті. Разом з поліцейськими двірники обходили будинки й переписували мешканців, які не виїхали з Києва. Керівникам будинків і двірникам було дозволено зупиняти людей на вулиці, перевіряти документи й місце прописки. З районів Києва списки потрапляли до Миської Управи, а та, в свою чергу, передавала їх до німецьких спецслужб. За таких обставин і враховуючи урбаністику довоєнного Києва, цифра в 150 000 євреїв напередодні трагедії видається реальною навіть при незначних похибках [12, с. 71].

Історія трагедії Бабиного Яру, як і Голокосту в Україні, в цілому буде неповною, якщо не визначити роль співучасників нацистських злочинів. Численні історичні документи, матеріали, свідчення учасників подій переконують: допоміжні частини Вермахту і Ваффен СС, агентури Абверу та Гестапо, поліційні підрозділи, більшість членів міських управ, бургомістри, старшини, старости, редактори колаборантських часописів були безпосередніми чи опосередкованими учасниками гітлерівського геноциду.

За дуже влучним висловом відомого американського історика Т. Снайдера, нам важливо зрозуміти, чому так відбулося, інакше, проігнорувавши минуле, ми всі можемо опинитися біля розстрільної ями [15, с. 10]. Американський історик спонукає до думки: все, що відбулося в роки війни, може статися з кожним із нас сьогодні й що потрібно зробити всім нам, щоб цього не повторилося ніколи.

Ці слова відомого американського історика автори вважають пророцькими на тлі агресивної війни, що розв'язала Росія проти України 24 лютого 2022 р.

Український історичний наратив викликає не тільки науковий і пізнавальний інтерес, а й безпековий, коли путінська Росія розв'язала неспровоковану агресивну війну проти України, намагаючись знищити український народ, який відстоює незалежність своєї держави, європейській вибір, право на життя, вільний розвиток. Він мобілізує громадську думку на консолідацію суспільних настроїв та ідей, на об'єднання різних політичних і національних сил, встановлює емоційний зв'язок між поколіннями української політичної нації.

Доречно нагадати, що європейська мережа з вивчення Голокосту одна з перших виступила з засудженням агресивної війни Росії проти України й вважає війну, розв'язану Росією проти України, геноцидом українського народу, повторенням подій часів гітлерівської окупації 1941–1944рр.

1. Антонов-Овсиенко А. Портрет тирана. Москва: Грегори-Пейдж, 1994.

2. Арад І. Холокост. Катастрофа європейського єврейства. 1939–1945. Ієрусалим: Яд-Ва Шем, 1990.

3. Бабин Яр після Бабиного Яру / Бабин Яр: історія і пам'ять (за ред. В. Гриневича, П. Магочого). Київ: Дух і літера, 2016.

4. Великая Отечественная война 1941–1945. Энциклопедия / гл. ред. Козлов М. М. Москва: Советская энциклопедия, 1985.
5. Военный энциклопедический словарь / председатель ред. кол. Огарков Н. В. Москва: Воениздат, 1983.
6. Евстафьева Т. Бабий Яр: послевоенная история местности // Бабин Яр: масове вбивство: пам'ять про нього. Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 року. Київ, 2012. С. 21–31.
7. Карамаш С. Бабин Яр — у трагічних подіях 1941–1943 років. Історія і сучасність. Історико-архівне дослідження. Київ: Вид-во КММ, 2014.
8. Київ. Енциклопедичний довідник / ред. Кудрицький А. В. Київ: УРЕ, 1981.
9. Київський процес. Документи і матеріали / упоряд. Абраменко Л. Київ: Либідь, 1995.
10. Левитас И. Неразгаданные тайны Бабьего Яра // Круглов А. Энциклопедия Холокоста. Еврейская энциклопедия Украины. Київ: Віпол, 2000.
11. Левитас Ф. Холокост на Украине (по материалам украинских архивов) // Проблемы Холокоста № 1. Запорожье: Премьер, 2002.
12. Левітас Ф. Євреї України в роки Другої світової війни. Київ: Вирій. 1997. С. 149–150.
13. Нюрнбергский процесс. Сб. материалов. Т. 1. Москва: Издательство юридической литературы, 1955.
14. Рамазанов Ш., Левітас Ф. Формування радянської політики пам'яті щодо Голокосту та трагедії Бабиного Яру // Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції 21 травня 2021 року. Київ: Арт Економі, 2021. С. 51–54.
15. Снайдер Т. О тирании: 20 уроков XX века. Москва: АСТ, 2018.
16. Советские евреи пишут Илье Эренбургу 1943–1946 / ред. Альтшулер М., Арад И., Красовский Ш.). Иерусалим: Яд-Ва Шем, 1993.
17. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://cutt.ly/VJ9Myuc>.
18. Шульман, М. Поражение на Западе. Разгром гитлеровских войск на Западном фронте. Москва: Центрполиграф, 2001.

ГОЛОКОСТ І ПОГРАБУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЄВРЕЇВ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В. В. СОЛОШЕНКО,

кандидат історичних наук,

*Державна установа «Інститут всесвітньої історії
Національної академії наук України»*

У роки панування нацизму в євреїв було відібрано велику кількість цінностей. З окупованих територій Європи викрали наймовірну кількість творів мистецтва, зокрема картин, скульптур, цілі бібліотеки й цінні архіви. Нацистський режим переслідував, грабував і в багатьох випадках убивав єврейських приватних власників. Щоб забезпечити собі існування або оплатити еміграцію, жертви змушені були продавати картини, книги, антикваріат. Йдеться не тільки про культурні чи фінансові цінності, але й про історію та сімейні реліквії, знищені в ті часи.

Актуальним завданням вбачаються пошуки колекцій та окремих експонатів, експропрійованих чи викрадених у законних власників у націонал-соціал-